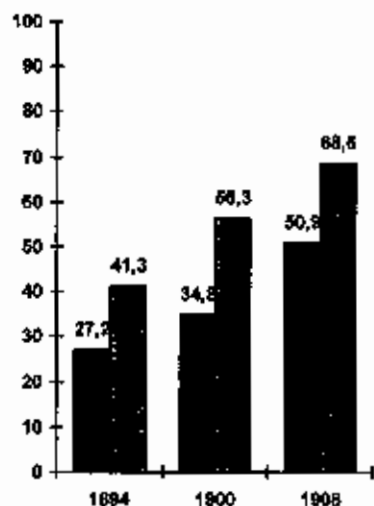

**ПРОСТРАНСТВОТО "МАКЕДОНИЯ"
В БЪЛГАРСКИТЕ И СРЪБСКИТЕ УЧЕБНИЦИ ПО
ЛИТЕРАТУРА
(1878-1912)**

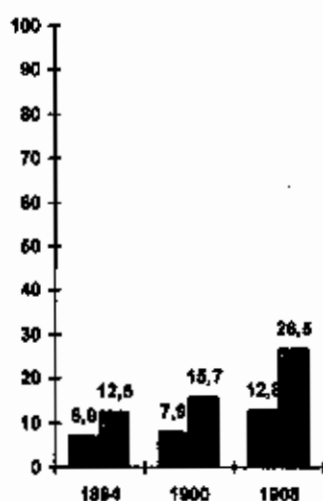
д-р Наум Кайчев

Значението на учебниците за създаването на онези представи и нагласи, които в условията на новото време правят от човека гражданин, а от етноса или териториално-политическата общност - нация, вече може да се смята за всеобщо признато. Едва ли трябва повторно да се обосновават и защитават вече изказаните съждения, че *"има много източници на социализация в модерното общество, но никой не може да се сравни с учебниците, с тяхната способност да предават унифицирана, одобрена, дори официална версия на това, в което младите трябва да вярват"* (Berghahn and Schissler 1987: 141).

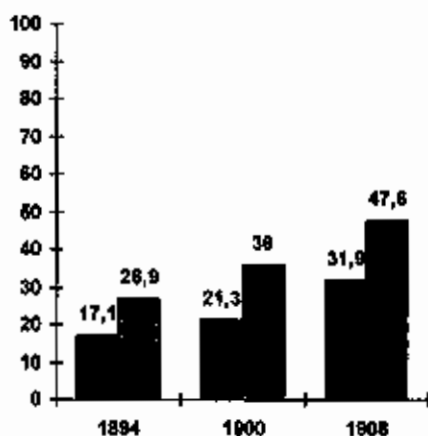
Наложително е, обаче, да се хвърли поглед върху просветните системи на двете държави, България и Сърбия, от времето между Берлинския конгрес и балканските войни, време, което за ценностната система на разслоените средни класи на запад остана "belle époque", извикваща образите на високия жизнен стандарт, обществения престиж и социалната стабилност; време, което за младите балкански държави също се запомни като "хубавата епоха", но по по-различни причини, свързани с всепроникващото национално светоусещане. Разглеждането на училищните мрежи би трябвало да даде отговор на вълнуващия въпрос до каква читателска аудитория достигат посланията в учебниците. Абсолютните цифри за количеството училища, ученици и учители внасят слаба яснота сами за себе си, несъотнесени с други показатели (Кайчев 1997: 397). Най-информативни и представителни са старателно регистрираните от съответните държавни органи сведения за грамотността на новобранците и младоженците. Тъй като става въпрос за млади хора, главно между 18 и 25 години, които само до преди няколко години би трябвало да бъдат обхванати от учебната система, то те най-пълно ще отразят резултата от държавните усилия в просветата.

Мъже

Жени

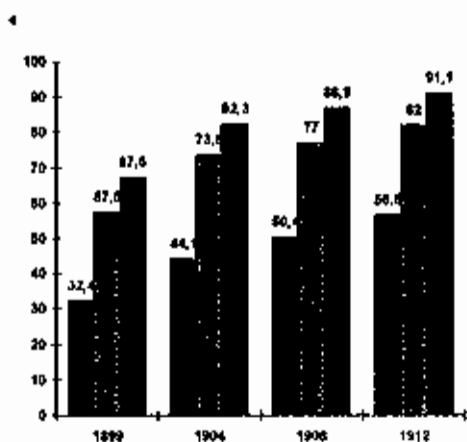
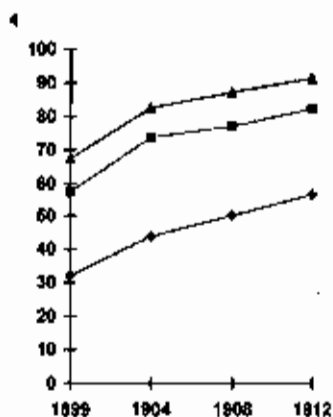

Общо

Грамотност на лицата, сключили брак в Сърбия(в по-светлю) и България(в по-тъмно) в проценти¹

Явно е, че българската просветна система отбелязва значително по-добри резултати в усилията си да обхване цялото население. Посланията и внушенията от училището достигат до много по-широк кръг хора. Отчетем ли високата неграмотност на българските турци, които не са обект на държавната модернизационна политика, то относителната преднина на българите става още по-голяма. Най-ярко тя

изтъква в старателно изработваните статистики на наборните комисии:

Грамотност на новобранците в Сърбия (легенда: ромб и среднотъмно), в България общо (легенда: квадрат и най-светло) и само на новобранците от българска народност (легенда: триъгълник и най-тъмносиво) ²

Независимо от относителните разлики, и в двете страни внушенията от страниците на учебниците достигат до голям дял от населението, особено мъжкото. Най-вече това се отнася за читанките и христоматиите по литература. Изследователското внимание досега се е съсредоточавало предимно върху учебниците по история. Всъщност от всички хуманитарни предмети централното място в учебните програми винаги се отдава на националния език. Това се заявява ясно в министерски наредби и указания, това личи от многобройните часове, отделяни за него и в трите училищни нива.

Сърбия	Сръбски/ български език	Отечес твоведение (история + геогр.)	Закон Божи	Общо на нац. група предмети	Общо на нач. у-ще нац. група	Процент на
1883	29	4+8	8	49	93	52,7
1891	30	3+9	8	50	98	52
1899	28	7	8	43	98	43,9
България						
1885	44	6	5	55	89	53,4
1894	43	3	4	50	95	52,6

Седмично разпределение на часовете в началните училища (първите четири отделения)

Сърбия	Сръбски/бълг. език	История	География	Закон Божи	Общо на нац. група	Общо на прогимназиите	Процент на нац. група
1881	17	6	12	8	43	122	35.2
1888	16	6	9	8	39	122	32
1898	16	7	10	8	41	126	32.5
България							
1885	17	5	7	4	33	89	37.1
1890	18	6	7	5	36	91	40
1903	15	6	6	4	31	85	36.5

Седмично разпределение на часовете в прогимназиите (четири години в Сърбия и три - в България)

Сърбия	Сръбски / бълг. език	История	География (+гражд. учение)	Закон Божи	Общо на нац. група	Общо на гимназиите	Процент на нац. група
1881	12	13	-	-	25	101	24.8
1888	16	16	4	-	36	130	27.7
1898	14	16	-	4	34	130	26.2
България							
1903	15	12	4	2	29	116	28.4
1910	17	13	7	-	37	137	27

Седмично разпределение на часовете в гимназиите (горен курс; четири години в Сърбия (три - в 1881) и България (пет - от 1910 г.)³

Кое е особено важно, неговата доминация е подчертана в първите, най-масово посещавани отделения; в най-ранната детска възраст ученикът ще получава знания за обкръжаващото го общество, представи за националната "въображаема общност" именно от часовете по матерен език.

Второто уточнение се отпаса до формата и същността на разглежданите от нас книги. Изненадващо за днешните концепции за учебници по език и литература, и в двете страни читанките и христоматните не се доминират от художествени текстове. Вместо това те предлагат коктейл от многообразно знание за човека, природата и обществото. Някои ранни сръбски издания напомнят за средновековните религиозни сборници: раздели, озаглавени като "Побожни размишления", "За човека, нравственото и телесното възпитание", "Животоописания на славни хора", "Извод от поведението на славянските народи" означават продължаващото запазване на онези външни форми, изразяващи менталността на тънкия писмен слой хора от аграрните общества (друг е въпросът дали това означава запазване и на традиционната същност, или

е само "опаковка")⁴. От началото на периода в България и от края на 80-те години в Сърбия композицията на учебниците идва да отбележи поврата към позитивното познание, разделите се именуват като "история", "от християнската наука", "от науката за природата и от народното стопанство" "от науката за животните и растенията" и пр. (Торбевич, Благојевич 1894; Манчов 1889 и др.). Дори когато откъсите представят различни литературни форми: пътеписи, писма, приказки, разкази, стихотворения и пр. - пак текстовете популяризират различни науки (Мишев, Костов 1895). Едва в самото навечерие на Балканската война, след дълги обсъждания в колективния централен орган, в Сърбия излиза първото издание, което е учебник по литература в истинския смисъл на думата (Ивкович 1911). Във всички издания преобладава сборният подход, извличащ плодове от различните области на човешкото познание. Независимо дали става въпрос за читанки с елементарни детски адаптации или за гимназиални учебници с откъси от творби на тогавашни водещи световни учени като Жюл Мишле, Хенри Бокл или Ернест Ренан - винаги литературата е съществуваща от други предмети като история, география, фолклор, винаги се предава енциклопедично, а не едностранно литературно познание.

Наложително е да направим и третото важно уточнение. Ако в България още от самото начало Македония влиза в читанките като част от националното тяло, то в Сърбия това не е така. Преди Берлинския конгрес няма учебник по литература, който да е отделил специално внимание на областта; нещо повече - доколкото Македония се споменава, тя фигурира по-скоро като чужда, несръбска област. Така набраната интелектуална инерция продължава и през 1880-те години. Учебниците за първите три отделения почти не споменават областта (Буквар 1884; Читанка 1890; Читанка 1888). Наистина, читанката за четвърто отделение включва едно ново стихотворение, както и досега печатаната народната песен "Маргита девойка", присъединяващи Македония към националната общност. Същевременно обаче пределите на югоизток от средновековна Сърбия продължават да се определят като гръцки, Ниш, Скопие и Призрен са "градове на гръцкото царство"; все още обяснява, че средновековното българско царство обхванало Македония и Албания (Христи? 1885: 8-13; 38; 48-49; 116). Учебниците за средните училища не дават много по-определена представа. В началото на периода се употребява прогимназиалната хрестоматия от 1870 г., в която името на областта се употребява само веднъж, при описването на последиците от Косово: "още трае тяхната [на турците] немилва самоволна власт в Босна, Стара Сърбия и Херцеговина, области в които живеят сърби, и в България и Македония, области в които живеят нашите едноверци и роднини по

език и кръв, българите” (Новаковић 1870: 138). Това е и единственият пасаж, който издава, че поне авторът има ясно мнение по съвременната граница (макар и приблизителна) между българи и сърби. Навсякъде другаде обаче в редките случаи, когато се говори за Македония, не се създава последователна представа. През 1883 година областта изобщо е изключена от новото издание на учебника (Новаковић 1883; Новаковић 1895). Съставителската инерция продължава и дори и по-късно, през 1890-те години. Гимназиална книга помества романтични разкази от ранния 19 век, в които Македония мъгляво прозира като област, различна от самата Сърбия, но потенциален терен за разширението на сръбската държава (подобен статут има и Тесалия) (Вуловић 1895: 48-58; 63-64)⁵. Особено поразителен е случаят със Стоян Новакович от 1895 г. Тогава той подготвя нова версия на втория том от прогимназиалната христоматия, в която - за разлика от предишните си тясносръбски учебници - включва откъси, представящи всички райони на обширната сръбо-хърватска общност: Далмация, Истрия, Хърватия, Славония... Но и сега нито дума не се обелва за Македония. При това е включен откъс от Андрия Качич-Миошич, които предава историята на сръбския княз Владимир и “българите” Самуил и Косара (Новаковић 1895: 84-88) - областта не е спомената изрично, но асоциацията и дисхармонията с наученото в часовете по история за “славяно-македонския” или “сръбо-македонския” цар Самуил е пълна.

Едва от 1891 г. в началните и от 1894 г. в средните училища се появяват учебници, които дават ясна и последователна представа за Македония като една от многото сръбски земи⁶. Нашето сравнение ще използва именно пространственият образ на сръбска Македония, който се появява от 1890-те години насетне.

Последният контекстуален аспект, който тук само ще маркираме, се отнася до мястото на пространството “Македония” в съответните национални териториални представи. Българските читанки “забравят” за три области от въображаемото Сан-Стефанско тяло: Северна Добруджа, Поморавието и Южна Тракия. Концентрират се само върху свободните предели и Македония. Твърде скоро Македония изпъква като единствената поробена област, като единствен символ на неосвободената българщина. От друга страна, за сръбските учебници Македония не е изключителна област, а само една от многото, над една дузина “сръбски земи”: Стара Сърбия, Сърбия, Черна гора, Босна, Херцеговина, Далмация, Банат, Бачка, Срем, Бараня, Славония, Хърватия, Истрия...

Всъщност образите за Македония са естествено продължение на

представите, градени за отечество и народ. Докато сръбската национална идентичност, зададена от "будителите" от типа на Вук Караджич, се гради в явен континуитет с народното творчество, с песенния спомен за средновековната държава, то българските културни законодатели легитимират новата национална общност чрез "откритията" на световна наука. Ако фолклорно-историческият образ доминира сръбските читанки, пронизвайки даже жанрове, които формално са географски или литературни, то в България текстовете за миналото, първо, са производни не от епоса, а от по-високата историографска традиция, и второ, имаг много по-ограничена употреба. Образът на българска Македония почива също на автономните представи за земя на сънародници, при това страдащи под чуждо робство, и, по-важното, за нечувано красив край; подобни относително самостоятелни образи са немислими в Сърбия, където всичко е подчинено на синкретичните фолклорни представи, развитите митове, или, ако употребим израза на Антъни Смит, *mythomoteur*, който дава цялостната смислова рамка на етническата общност, обяснява случващото се с нея и определя нейната "същност" (Smith 1993: 24).

В много български учебници на преден план при описанията на Македония изпъква природната хубост. Текстовете често се ограничават изцяло с природните описания, с минимално или изобщо без споменаване на някакъв български определител. Неспирно се градят образи на зелени гори, високи планини, плодородни полета, южни растения, пълноводни реки, бистри езера, безкрайни равнини... Заради красотата на водопадите си, например, Воден е много по-предпочитан от съставителите на читанките, отколкото наблизко разположения Кукуш⁷; фактът, че първият град дълго е доминиран от патриаршистко (гръцко и гръкоманско) мнозинство, а вторият е като цяло българоекзархийски с важни приноси за българското възраждане, се оказва от по-второстепенно значение пред природната хубост. В действие влиза усилено създаваната и вече дълбоко вкоренена в съзнанието на прилежните читатели асоциация, която обвързва природната хубост с родното и обратно. Или както гласи една цитирана в учебниците сентенция, *"който се отпълчва срещу отечеството - излиза срещу природата"* (Костов, Мишев 1894: 70; Костов, Мишев 1902: 72). Впрочем, в това отношение българските учебници не са изключение. Единството на новата националната общност с природата винаги се постига чрез последователно изтъкване на интимното; приповдигнатите описания на "природата" вдъхват комфорт, почит и достойнство, чувства на спокойна интимност или величие на недостъпното ни естествено обкръжение (Smith 1993:185).

В Сърбия по жанр специалните откъси за Македония се вметват не в чисто фолклорните или историческите жанрове, а във формата,

матрицата на географското представяне (включени предимно в разделите за "землопис"): те имат за цел да представят пространството "Македония" като една от многото "сръбски земи". Но това в никакъв случай не означава, че на преден план, като в България, ще излязат художествените описания на природната хубост. Напротив, в повечето случаи имената от Македония влизат като точки на въображаемата етническа карта именно като символни места от сръбската история; историческо-фолклорните мотиви отново пронизват областта. Разказът за Охрид обвързва града със сръбската общност чрез акцент върху времето на Стефан Душан, който го предал задълго на някакъв свой войвода⁸; Прилеп автоматически се описва не като нещо друго, а като "*столицата на Кралевич Марко, синът Вукашин*"⁹. Природните описания се явяват като допълващи шрихи. Даже и в най-литературната читанка - на Милош Ивкович, където стихотворение описва красотата на Вардар, следват авторови въпроси като "*с какво се сравнява Вардар?*", "*защо столетията могат да се сравнят с вълните?*", които насочват ученика към паралелите и асоциациите с миналото, с историческата съдба на сръбския народ (Ивкович 1911: 84-85). Само един единствен текст е посветен на чисто природните описания¹⁰. Изобщо, в сръбските читанки и христоматии се постига онова хармонично единство, което споява природата с образите от историята, влива в сръбския пейзаж доминиращи исторически символи.

* * *

Съдържанието на учебниците и в двете страни откроява един общ подход: няма нито един специален текст за Бяло море. Сръбските учебници не го споменават даже в повокомпонирани стихотворения и текстове общо за нацията. Художественият разказ на христоматии не го включва даже години след като е избухнала търговската война с Австро-Унгария и сръбската икономика е станала жизнено зависима от излаза през Солун и Егейско море. В България Бяло море започва донякъде да се появява, но не като специален образ, свързан с Македония, а по-скоро като приказна далечна граница на цялата народностна общност. Единственият разказ, разгръщаш действието си в морето, всъщност го пресъздава като чуждо пространство, последният чужбински предел преди освобождаването на заточения македонски българин - в рязък контраст със земята, която е символ на отечеството (чак след стъпването на солунския бряг се влиза в родината) (Манчов 1884: 38); (Алтънков 1892: 30-31). За сметка на това широко печатани нови стихотворения и разкази рисуват Бялото море като естествена граница на българския народ, като фигура, рисуваща обширността и просторността именно на Родината (Манчов 1884: 38); (Алтънков 1892: 30-31). Особено популярен е откъсът

от Ботевата поема "Хайдутѝ", в който родните пространства се вместват в песенното ехо.

За туй му пее песента
На Странджа баир гората
На Ирин-Пирин тревата
Меден им кавал приглаша
От Цареграда до Сърбско
И с ясен им глас жетварка
От Бяло море до Дунав¹¹.

Както оригиналната народна традиция на сърби и българи, така и новосъставените представи на нацията изключват морето (по-специално Бялото), като част от образа на Отечеството и народа. Случай, който идва да подсказе, че поне в онзи период трансформирането и преобразуването на традиционните предания има своите естествени ограничения; модерните представи за "въображаемата общност" не могат да скъсат радикално с културните напластявания на по-старите генерации.

Планините се появяват по-често. Единственият сърбски текст, изцяло посветен на сърбската природа, е именно за Шар планина, изпъкваща като най-високото място, откъдето се открива вид към много и просторни сърбски земи (Пашић, Шевич 1902: 63-65). Българите имат пък особена слабост към Пирин: почти всеки учебник помества по един специален текст за него¹². При все това не може да се каже, че планините свирят първата цигулка в оркестъра, композиращ образа за Македония. Един от текстовете е представителен за българското отношение към природните представи, извайващи областта: *"Ако се качим на някой от най-високите родопски върхове и погледнем право на юг, ще видим една страна, накръстосана със сини стръмни планини, които заграждат обширни хубави полета и тесни дълги долини. Тази страна се казва Македония. Тя е голяма и богата страна; в полетата ѝ зрее жито, анасон, сусам, памук, в долините ѝ - грозде и изобилни вкусни овоци. В Македония живеят наши братя българи..."* (Влайков 1895: 128-130). Морето не е назовано, планините са само една черта от пейзажа.. Действително, във всички учебници пространството "Македония" се образува от многобройни и различни елементи от географската номенклатура: реки, долини, равнини, планини, езера, полета... Дори ако може да се говори за символ №1 на областта, безспорно това е Охрид и Охридското езеро, при това не само за България, но и за Сърбия: идеално съчетание на приказна девствена хубост и исторически спомени¹³.

В крайна сметка повечето откъси за областта, дори и някои чисто "природни", са свързани по-скоро с човешкото присъствие, отколкото с физическата география¹⁴. Сърбските представи за Македония

произлизат от историята и епоса, съсредоточават се върху градовете, населението и владетелите му. Българските описания са насочени към съвременността; достойнствата на природата се определят от мислите и помислите на болшинството българи, от ценностите на земеделското общество; чисто планинско-скотовъдните занятия до голяма степен са домен на етнически чуждите власи и каракачани. Може би това ще ни помогне да разберем защо планината има ограничено, а морето - почти никакво присъствие в българските и сръбски представи за Македония, артикулирани от учебниците по литература.

БЕЛЕЖКИ

¹ Статистически годишник Кралевине Србије, II, 1894-1895, Београд, 1898, 84-85; IV, 1898-1899, Београд, 1902, 94-95; XII, 1907-1908, Београд, 1913, 54-56; Статистически годишник на българското царство, IV, 1912, София, 1915, 68; V-XIV, 1913-1922, С., 1924, 64.

² Архив Србије, МПс, 1912, 75-95. Процентко стане писмених војника по родовима оружја у 1912 години, 07.07.1912; Статистически годишник Кралевине Србије, IV, 1898-1899, Београд, 1902, 698; XII, 1907-1908, Београд, 1913, 926, 934; Статистически годишник на българското царство, IV, 1912, София, 1915, 110; V-XIV, 1913-1922, С., 1924, 114.

³ (Јелавић 1990: 35-36); (Тунковић 1970: 134-142; 155-170); (Цонков 1928: 107-109; 115-117); (Програма за мъжките гимназии 1903: (3)); (Програма за мъжките и девическите гимназии и педагогически училища 1910: (3)). Разликите между различните видове гимназии (класическа - полукласическа - реална; мъжка - женска) са незначителни. В третата таблица са предпочетени реалните мъжки гимназии.

⁴ (Христи? 1853). В продължение на повече от три десетилетия тази структура търпи видоизменения, но по принцип се запазва: (Христи? 1885).

⁵ Според друга статия Скопие е в пределите на държавата на цар Душан, а Сяр - в Гърция (Вулови? 1895: 329-369).

⁶ (Пашић, Шевич 1894); (Торшевић, Благојевић 1894). Първото издание, което не можам да издирим, е от 1891 г. (Вж. рецензия за него в Просветни гласник, 12, 1891, 347-350).

⁷ (Саранов 1894: 120-121); (Ангелов 1907: 12-13); (Ангелов 1911: 14-15); (Манчов 1889: 81-83); (Костов, Мишев, Д. 1894: 138-139); (Костов, Мишев, Д. 1902: 163-164); (Костов, Мишев, Д. 1900: 5-7, 95-96); (Пеев 1893: 12).

⁸ (Торшевић, Благојевић 1894: 72-73); (Торшевић, Благојевић 1900: 86-87); (Протић, Стојановић 1907: 201-202); (Пашић, Шевич 1894: 72-73); (Пашић, Шевич 1902: 66-67).

⁹ (Пашић, Шевич 1902: 74-75); (Торшевић, Благојевић 1894: 65-66); (Торшевић, Благојевић 1900: 78-79).

¹⁰ Описание на Шар (Пашић и Шевич 1902: 63-65). Нито в предишните, ни в последващите издания на учебника този текст намира място.

¹¹ (Герасков, Лексов, Пенев 1904: 23); (Балтаджиев 1911: 71); (Мишев, Костов 1889: 136-137); (Мишев, Костов 1898: 163); (Дорев 1909: 91-93).

¹² (Алтънков 1892: 57-58); (Балтаджиев 1911: 46); (Костов, Мишев 1894: 136); (Костов, Мишев 1902: 157-158); (Момчилов 1884: 44-45, 51-52); (Пеев 1905: 28); (Пеев 1896: 17-18); (Дорев 1909: 61-61; 80-81); (Дорев 1911: 90-91); (Дорев 1909: 70-72).

¹³ (Алтънков 1892: 127); (Саранов 1894: 96-98); (Балтаджиев 1911: 47-48); (Елвицки, Момчилов 1889: 31); (Мишев, Костов 1889: 33-43); (Мишев, Костов 1888: 6); (Мишев, Костов 1900: 5-6); (Момчилов 1884: 51-52); (Пеев 1893: 4-5; 11); (Протић, Стојановић 1907: 226-227); (Пашић, Шевич 1894: 72-73); (Пашић, Шевич 1897: 57-58); (Пашић, Шевич 1902: 66-67).

¹⁴ Всички автори и произведения цитирани в бележка №13.

ЛИТЕРАТУРА.

- Алтънков, Никола (1892), Читанка за четвърто отделение. София.
- Ангелов, Божан (1907), Стилстикеа. Учебник за IV клас на мъжките и девическите гимназии. 2 изд., Пловдив.
- Вляйков, Тодор (1895), Читанка за трето отделение. 12 изд., Велико Търново.
- Герасков, М. Леков, Д., Пенев, Ив. (1904), Читанка за четвърто отделение. Пловдив.
- Дорев, Иван (1909), Христоматия за втори клас. 2 изд. София.
- Дорев, Иван (1909), Христоматия за трети клас. София.
- Дорев, Иван (1911), Христоматия за втори клас. 4 изд. София.
- Дорев, Иван. (1909), Христоматия за трети клас. София.
- Елницки, Момчилов, Иван (1899), Ръководство по словестността. 3 изд. София.
- Кайчев, Наум (1997) *“Ма едоно-српска царевина”* срещу *“Западното българско царство”*: митът “Македония” в българските и сръбските учебници по история (1878-1912), в: *“Предци и предтечи, митове и утопии на Балканите”*, Благоевград.
- Костов, Ст., Мишев, Д. (1889), Христоматия по изучаване словестността. Отредена за горните класове на гимназиите, педагогическите, петокласните и духовните училища. т. II. Пловдив.
- Костов, Ст., Мишев, Д. (1894), Христоматия за долните класове на гимназиите и общинските класни училища. т. III, 3 изд. Пловдив.
- Костов, Ст., Мишев, Д. (1898), Христоматия по изучаване словестността. Отредена за горните класове на гимназиите, педагогическите, петокласните и духовните училища. т. II., 2 изд. Пловдив.
- Костов, Ст., Мишев, Д. (1900), Христоматия по изучаване словестността. Отредена за горните класове на гимназиите, педагогическите, петокласните и духовните училища. т. I., 3 изд. Пловдив.
- Костов, Ст., Мишев, Д. (1902), Христоматия за долните класове на гимназиите и общинските класни училища. т. III, 8 изд. Пловдив.
- Манчов, Д. (1889), Малка христоматия или сборник от разни творения за II и III клас на гимназиите и трикласните общински училища. 2 изд., Пловдив.
- Манчов, Драган (1884), Баштин език за деца. Трета година. Трета читанка за учене след букварят. 9 изд., Пловдив.
- Манчов, Драган (1889), Малка христоматия или сборник от разни творения за II и III клас на гимназиите и трикласните общински училища. Проза и поезия. 2 изд., Пловдив.
- Мишев, Д., Костов, Ст. (1888), Христоматия по изучаване словестността. Отредена за горните класове на гимназиите, педагогическите, петокласните

и духовните училища. т. I. Пловдив.

Мишев, Д., Костов, Ст. (1889), Ръководство по словестността. Назначено за горните класове на гимназиите, педагогическите и духовните училища. Пловдив.

Мишев, Д., Костов, Ст. (1900), Христоматия по изучаване словестността. Отредена за горните класове на гимназиите, педагогическите, петокласните и духовните училища. т. I. 3 изд. Пловдив.

Мишев, Димитър, Костов, Ст. (1895), Христоматия за долните класове на гимназиите и общинските класни училища. 6 изд., т. I, Пловдив.

Пеев, Иван (1893), Христоматия за IV клас, Пловдив.

Пеев, Иван (1896), Христоматия за V клас, Пловдив.

Пеев, Иван (1905), Христоматия за I клас, София.

Програма за мъжките гимназии (1903), 3, София.

Саранов, Н (1894), Читанка за основните училища. Средни курс. Втора Година. 7 изд. Пловдив.

Саранов, Н. (1894), Читанка за основните училища. Средни курс. Втора Година. 7 изд. Пловдив.

Цонков, Д. (1928), Развитие на основното образование в България от 1878 до 1928 година. С.офия.

Учебник за I клас (1911), Пловдив.

Буквар за основне српске школе (1884). 3 изд. Београд.

Вуловић, Светислав (1895), Српска читанка за више разреде гимназијеа и реалака српских. Књига трећа. Београд.

Ивковић, Милош (1911), Српска читанка за први разред средних школа. Београд.

Новаковић, Стојан (1883), Српска читанка за ниже гимназије и реалке. Книга прва. 3 изд., Београд., Београд,

Новаковић, Стојан (1895), Српска читанка за ниже гимназије и реалке. Книга прва. 7 изд., Београд.

Пашић, Сретен, Шевић, Милан (1894), Српска читанка за средне школе, кн. I, За I и II разред, Београд.

Пашић, Сретен, Шевић, Милан (1897), Српска читанка за средне школе, кн. I, изд. 2. За I разред, Београд.

Пашић, Сретен, Шевић, Милан (1902), Српска читанка за средне школе, кн. I, За I разред, 3 изд., Београд.

Протић, Л, Стојановић, Владимир (1907), Српска читанка. Трега книга за IV разред основних школа Кралевини Србији. Београд.

Новаковић, Стојан (1870), Српска читанка за ниже гимназије и реалке. Книга прва. Београд.

Торшевић, П., Благојевић, Урош (1894), Српска читанка за IV разред основних школа у Кралевини Србији. 3 изд., Београд.

- Торћезић, П., Благојевић, Урош (1900), Српска читанка за IV разред основних школа у Краљевини Србији. 5 изд. Београд**
- Тунковић, Срећко (1970), Школство и просвета у Србији у XIX веку. Београд.**
- Христић, Филип (1853), Третог читанка за четврти разред основних српских школа. Београд.**
- Христић, Филип (1885), Четврта читанка за основне српске школе. Београд.**
- Читанка за други разред основних школа Краљевине Србије (1890). Београд.**
- Читанка за трећи разред основних школа (1888). Београд.**
- Bergbahn, Volker and Schissler, Hanna (Eds.) (1987) Perceptions of history. International textbook research on Britain, Germany and the United States. Oxford.**
- Jelavich, Charles (1990), South Slav Nationalisms: Textbooks and Yugoslav Union before 1914. Columbus, Ohio.**
- Smith, Anthony (1993), The Ethnic Origin of Nations. Oxford.**